

УДК 371.4

Дубасенюк Олександра Антонівна,*доктор педагогічних наук, професор Житомирського державного університету імені Івана Франка, м. Житомир*

ФОРМУВАЛЬНИЙ ЗМІСТ ДУХОВНО-МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

Висвітлюється актуальність проблеми духовності особистості, обґрунтовується її теоретичні засади, аналізуються ключові поняття, презентуються результати експериментальної роботи щодо формування у майбутніх педагогів духовно-моральних цінностей.

Ключові слова: *духовність особистості, моральні цінності, майбутні педагоги, духовна культура.*

Дубасенюк А.А. Формирующее содержание духовно-нравственных ценностей будущих учителей

Освещается актуальность проблемы духовности личности, обосновываются ее теоретические принципы, анализируются ключевые понятия, презентуются результаты экспериментальной работы по формированию у будущих педагогов духовно-моральных ценностей.

Ключевые слова: *духовность личности, моральные ценности, будущие педагоги, духовная культура.*

Dubaseniuk O. A. Forming the content of spiritual and moral values of future teachers

The actuality of the problem of the spirituality of a personality is lighted in the article; its theoretical principles are grounded, the key concepts are analyzed; the experimental results in forming in the future teachers of spiritual moral values are presented.

Key words: *spiritual personality, moral values, future teachers, spiritual culture.*

Актуальність теми. Національне виховання постає одним з головних пріоритетів, органічною складовою освіти. Його головна мета – виховання свідомого громадянина, патріота, набуття молоддю соціального досвіду, високої культури міжнаціональних взаємовідносин, формування в неї духовної та фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної культури, а також потреби та вмінь жити в громадянському суспільстві. Національне виховання спрямоване на звернення громадян до глибинних пластів національної культури і духовності. Освіта утверджує національну ідею, сприяє розвитку культури українського народу. Українська національна ідея щораз глибше проникає в систему освіти й виховання учнівської та студентської молоді, стає тією рушійною силою, яка веде людину до національного особистісного самоствердження й самозбереження через усвідомлення себе як представника й носія культури, ментальності передусім конкретного народу і водночас як людини всесвіту. Нею мають бути проникнуті навчальні програми, підручники й посібники і навіть методичні системи, оскільки вони є важливими складовими формування менталітету й неповторності особистості українського студента, громадянина.

Нові завдання потребують і нових наукових підходів та технологій виховання майбутніх педагогів у вищих навчальних закладах. Постає проблема модернізації змісту освіти вишів, що має органічно поєднувати педагогічний та культурологічний аспекти. На думку Д. Чернилевського, культура як духовний сенс і сутність людського життя повинна стати істотним змістом державної освітньої політики, що спрямована на створення нової цивілізації і культури життя [15].

Вивчення наукової літератури з досліджуваної проблеми та багаторічна педагогічна діяльність дозволили виявити наступні суперечності: між очевидною необхідністю формування гуманістичного світогляду громадян для сталого розвитку суспільства і соціокультурним середовищем, що нерідко пропагує антигуманну ідеологію; між завданням вишів як одних з найважливіших інституцій соціалізації із формування гуманістичних ціннісних орієнтацій молоді і реальним сучасним рівнем їх сформованості; між потребами молоді у пошуку ціннісних орієнтацій, сенсу життя і недостатнім рівнем цілеспрямованої роботи у ВНЗ, що забезпечують створення умов для успішного формування духовно-моральних цінностей майбутніх фахівців і визначає їх подальшу життєву і професійну перспективу [1–3; 6; 7; 11].

Відтак, найважливішою умовою сталого суспільства є наявність і збереження системи культурних та духовних цінностей, що складають ціннісний сенс людського буття. Саме педагог забезпечує у суспільстві відтворення та трансляцію духовних цінностей, здійснює духовний зв'язок поколінь і духовного досвіду людства. Сукупність духовних цінностей складає культурний код народу. І саме педагог-вихователь спільно з батьками має здійснювати духовне виховання молодого покоління [12].

Аналіз праць із даної тематики. Наукову розробку сутності загальнолюдських і національних цінностей, духовної культури особистості, її зв'язків з різними видами людської діяльності здійснили такі

вчені: М. Бахтін, М. Бердяєв, В. Соловйов, В. Розанов, Е. Жильсон, Е. Кассирер, Д. Тичин, Х. Ортега-і-Гассет, П. Тейяр де Шарден, С. Франк та ін.

Методологічні засади виховання духовних цінностей у студентів ВПНЗ обґрунтовано у наукових роботах В. Зінченко, М. Євтуха, В. Кременя, Б. Лихачова, С. Максименко, М. Нікандрова, В. Пономарьов, Д. Чернилевського та інших. Теоретичне обґрунтування значущості виховання духовних цінностей особистості у ВНЗ здійснили Є. Артамонова, Н. Асташова, І. Бех, Є. Бондаревська, М. Боришевський, І. Зязюн, В. Жуковський, М. Каган, М. Лещенко, О. Отич, О. Рудницька, Г. Сагач, О. Сухомлинська, Г. Шевченко та ін. [1–3; 8–10; 14]. Проблему виховання духовних цінностей у студентської молоді глибоко висвітлено у працях О. Олексюк, О. Семашко, Б. Нагорного, Д. Чернилевського, В. Яковенко та інші. Питання вдосконалення навчально-виховного процесу у вищій школі розглянуто такими вченими, як Г. Ананьєв, С. Архангельський, А. Олексюк, Є. Бондаревська, С. Вітвицька, З. Єсарєва, І. Зязюн, Л. Хомич та ін. [7–10].

Окремі аспекти проблеми особистості, її духовних цінностей були розглянуті у дослідженнях В. Долженко, Ю. Захарчишиної, Д. Балдинюк, О. Баришнікова, Г. Гуменюк, О. Зубарева, В. Калініна, Л. Маслак, Л. Міхальцова, В. Слінчук, Г. Хруслова та ін. Дослідження спиралося на ідеї єдності людини з ноосферою, що розвинуті в працях видатних філософів і вчених-мислителів: В. Вернадського, М. Федорова, П. Флоренського, К. Цюлковського, Д. Чижевського.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати, розробити та експериментально перевірити зміст і методику виховання у майбутніх учителів духовно-моральних цінностей у процесі вивчення педагогічних дисциплін.

На основі аналізу наукових праць розглянуто базові поняття дослідження «духовна культура», «духовні цінності», «духовна діяльність», які не втрачали своєї актуальності у всі історичні періоди. На думку вчених, духовна діяльність має два аспекти: виробництво духовних цінностей та духовно-практична діяльність – набуття соціального досвіду, накопичених людством духовних цінностей у процесі культурного розвитку людей. Доведено, що оволодіння духовними цінностями є еволюційний процес розвитку ціннісних орієнтацій, духовних потреб і духовних почуттів.

Філософський аналіз категорії «цінність» дозволив виокремити особливості її тлумачення. Так, Аристотель визначав, що цінності сприймаються людьми по-різному. Зокрема, в оцінці щастя проявляється єдність мінливого і усталеного, особливого і загального для всіх. Учені епохи Відродження (М. Кузанський, М. Монтень, Е. Роттердамський) проголошували найвищою цінністю людину. В епоху Просвітництва стверджували: тільки на основі ціннісних орієнтацій справедливого суспільства можна формувати духовні потреби людини, і на їхній основі індивідуальні ціннісні судження. Представники німецької філософії (Гегель, Кант, Фіхте, Шелінг) наголошували, що моральні, духовні цінності апріорно притаманні внутрішньому світу людини, його душі.

Узагальнення ідей західноєвропейських філософів (К. Ясперс, М. Хайдеггер, Ж.П. Сартр, Ортега-і-Гассет), філософів (В. Соловйов, В. Вернадський, Д. Чижевський), російських учених (В. Соловйов, М. Бердяєв), свідчить, що проблема людини, її духовних цінностей органічно пов'язана з її духовністю, духовними силами, духовним життям, а також з розкриттям творчої природи людини. У межах аксіологічного підходу такі філософи, як С. Анісімов, В. Біблер, А. Лосєв, В. Тугаринов, І. Фролов розглядали проблеми діалогу культур, цінностей у контексті цивілізаційних, історичних процесів, на основі яких виникають загальнолюдські цінності. При цьому культура втілює загальнолюдські цілі і прагнення, які позначаються на розвитку особистості. М. Бахтін стверджував, що кожна людина повинна світитися відповідальністю, сьогодні – це відповідальність за життям всієї планети. З погляду В. Франкла існують універсальні, загальні цінності, що ґрунтуються на трьох складових людського буття: духовності, свободі і відповідальності.

У філософських працях українських філософів розглядається взаємозв'язок особистісного і соборного начал людини; наголошується на важливості таких якостей, як честь і слава. До найвищих цінностей людини зараховують: любов, милосердя, терпимість, боротьбу добра зі злом. У концепціях «серця» Г. Сковороди, П. Юркевича розкривається етико-естетичний погляд на світ, простежується процес духовно-моральної діяльності людини. Ідеї А. Потебні мають велике значення для усвідомлення сутності національних цінностей. Актуальними постають погляди І. Франка щодо чинників загальнолюдського прогресу (вільна праця, свобода, як найвищий ідеал, найвища цінність – людина). Просвітитель визначає основні завдання становлення української нації, яка має бути нерозривно пов'язана зі всезагальним, не втрачаючи свого національного.

Науковці розглядають цінності як властивості того чи іншого предмету, явища задовольняти потреби, інтереси, бажання людей, а також відношення суб'єкта до предметів і явищ реальності, яке характеризується ціннісними орієнтаціями, соціальними настановами та якостями особистості. Моральність являє сукупність цінностей і норм, які орієнтують людей вчиняти відповідно до прийнятих у конкретному суспільстві уявлень про добро і зло. Моральність виступає одним з найважливіших і сут-

тевих чинників суспільного життя, суспільного розвитку та історичного прогресу. Цінності – це етичні й естетичні норми, вироблені людською культурою, що виступають продуктами суспільної свідомості. Індивід засвоює їх у процесі своєї соціалізації [3; 7; 8; 15]. В.А. Караковський до загальнолюдських цінностей відносить наступні: Людина, Сім'я, Праця, Знання, Культура, Вітчизна, Земля, Мир, що дозволяють учневі стати справді реальною цінністю [11, с. 22].

Перед педагогами постає завдання етичної освіти вихованців, вироблення у них культурного імунітету, забезпечення духовно-етичної безпеки молоді. Таким чином, у виховному процесі величезну роль грає сама особистість учителя. Видатний педагог К. Ушинський писав, що вплив особистості вихователя на молодшу душу складає ту виховну силу, яку не можна замінити ні підручниками, ні системою покарань і заохочень. В етичному вихованні педагог озброює вихованців не тільки знаннями; він впливає на них своєю поведінкою, всією своєю зовнішністю. Щирість, чуйність, доброта, ввічливість, чесність, справедливість – обов'язкові професійні якості вчителя.

Є. Бондаревська вважає: завданнями педагогів щодо формування ціннісних орієнтацій особистості полягають у тому, щоб підтримувати індивідуальність, єдність і неповторність кожної особистості, спираючись на її здатність до культурного саморозвитку; розвивати і відкривати закладені природою здібності і обдарування; формувати загальнолюдські норми гуманістичної моралі (доброту, взаєморозуміння, милосердя, любов і віру), культуру спілкування; виховувати пошану до закону, норм колективного життя; розвивати громадянську і соціальну відповідальність (виявляється в турботі про благополуччя своєї країни); прилучати дітей, молодь до культурних цінностей, що відображають багатство загальнолюдської культури своєї Вітчизни і народу; розвивати потребу у високих культурних і духовних цінностях. Формування доброти, милосердя, любові до Батьківщини буде успішним, на думку Є. Бондаревської, за умови реалізації наступних технологій: співпраця, діалогічність, діяльнісно-творчий характер освіти і виховання, спрямованість на підтримку індивідуального розвитку особистості, надання учням / студентам необхідного простору, свободи для прийняття самостійних рішень щодо вибору змісту і способів учіння та поведінки у співтворчості з учителем [4, с. 46].

Особистісна спрямованість освітнього процесу, вважає науковець, є визначальним чинником, що впливає на цінності гуманістичної педагогічної культури, у якості яких виступають не знання, а особистісні сенси учіння в житті дитини; не окремі (предметні) вміння і навички, а індивідуальні особливості, самостійна навчальна діяльність і життєвий досвід особистості; не педагогічні вимоги, а педагогічна підтримка і турбота, співпраця і діалог учня і вчителя; не обсяг знань, не кількість засвоєної інформації, а цілісний розвиток, саморозвиток та особистісне зростання учня. Ці процеси характеризують ціннісне ставлення до учня як суб'єкта життя і вимагають відповідного змістовного наповнення і методичного оснащення процесу навчання, виховання і розвитку [3; 4].

У дослідженні, що проведено у Житомирському державному університеті імені І.Франка на базі навчально-наукового інституту педагогіки обґрунтовуються аксіологічні та культурологічні засади педагогічних знань. Ураховано, що система освіти, виконуючи найважливіше соціальне замовлення, має бути спрямована на виховання загальної культури особистості, широкої наукової ерудиції і гуманістичних якостей і, насамперед, на формування – любові до людини. Отже, аксіологічний та культурологічний підходи постають як визначальні у сучасній концепції освіти, згідно з якою професійно підготовлений педагог має виступати продуктом культури нації, людства. Відтак, дисципліни гуманітарного циклу, зокрема педагогічні дисципліни слід розглядати як складову духовної культури суспільства. Останнє, на думку В. Долженка, сприяє адаптації виховання й освіти до конкретного культурного середовища, а також дає можливість реалізувати у професійно-педагогічній підготовці вчителя культурних досягнень рідного краю, країни, всього світу, і в цілому національних і загальнолюдських цінностей [5].

У процесі дослідження нами проаналізовано цінності, притаманні професії вчителя; обґрунтовано науково-методологічний апарат дослідження; розроблено та експериментально перевірено модель засвоєння духовно-моральних цінностей; визначено педагогічні умови, які сприяють вихованню гуманістичних цінностей у майбутніх учителів.

З метою виявлення рівня сформованості духовно-моральних цінностей використані різні науково-педагогічні методи – аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння, моделювання, анкетування, тестування, спостереження (пряме й опосередковане, включене й систематичне), контент-аналіз, бесіда, інтерв'ю, самооцінка, експертні оцінки, рейтинг, методи математичної статистики, зокрема факторний аналіз.

У процесі констатувального етапу експерименту досліджено ціннісні орієнтації студентів, пріоритетні потреби, мотиваційна сфера, індекс задоволеності педагогічною професією, професійні інтереси, ступінь впливу різних чинників на формування духовно-моральної культури, загальнолюдських і національних цінностей. Дослідження засвідчило, що серед найбільш значимих загальнолюдських цінностей майбутні педагоги визначили такі, як людина, любов, гуманізм, життя, здоров'я, сім'я, друж-

ба, мораль, відповідальність, мудрість, взаєморозуміння і взаємодопомога, чесність тощо. Серед національних цінностей – історична пам'ять, культура, мова, релігія, традиції, справедливість, свобода, патріотизм, працелюбність. Доведено, що не всі студенти розуміють сутність поняття цінності, значна частина опитуваних не усвідомлює сенс життя, пріоритетні ціннісні орієнтири, які вони не завжди пов'язують з педагогічною професією.

На основі аналізу наукових джерел сукупність духовних цінностей можна класифікувати в соціологічному плані за видами духовної діяльності, або в гносеологічному аспекті за формами суспільної свідомості: цінності знання, моральні цінності, естетичні тощо. У цих класифікаціях, за С. Анісімовим, акцентується увага на об'єктах ціннісного відношення, які включені до того чи іншого виду матеріальної або духовної людської діяльності. Тому в нашому дослідженні особливу увагу ми приділяємо мотивації професійної діяльності та міжособистісним стосункам.

За рівнем професійної педагогічної спрямованості було виявлено три групи респондентів: перша група – це майбутні вчителі, які мають виражену педагогічну спрямованість упродовж всього періоду навчання, високі духовно-моральні якості, ціннісні орієнтації в професійній сфері, пов'язані з привабливістю змісту педагогічної професії; при цьому високий рівень внутрішньої мотивації та усвідомлення ціннісних орієнтацій супроводжується активно-позитивним ставленням до навчально-виховної діяльності; друга група – студенти, які мають невизначену педагогічну позицію та професійну мотивацію і, відповідно, педагогічну спрямованість, посередній рівень сформованості показників духовно-моральних якостей; третя група – особи з негативним відношенням до педагогічної професії, серед показників мотивації вибору професії переважають незначні – престижність вищої освіти, велика відпустка тощо; сформовані лише окремі духовно-моральні якості. Зазначимо нерівномірний характер прояву інтересу до обраної професії, який нерідко втрачається після педагогічної практики. Важливим завданням постає проблема розвитку професійних інтересів та духовно-моральних цінностей майбутніх фахівців.

Під час дослідження виявлено чинники, що впливають на формування загальнолюдських та національних цінностей у майбутніх педагогів. Серед них: родина, засоби масової інформації, спілкування з однокласниками, самоосвіта, навчальні дисципліни, спілкування з викладачами, художня література, мистецтво, участь у суспільному житті.

У процесі дослідження виявлено основні педагогічні умови щодо формування цінностей у майбутніх учителів у процесі навчально-виховної роботи ВНЗ. До них віднесено: орієнтацію змісту освіти на загальнолюдські та національні цінності; організацію навчально-виховної діяльності як процес творчої взаємодії викладачів і студентів; здійснення комплексного впливу всіх компонентів педагогічного процесу на свідомість, почуття, поведінку студентів; надання навчально-виховному процесу педагогічної спрямованості; використання комплексу сучасних методів навчання й виховання; створення розвивального освітньо-виховного середовища для розвитку індивідуально-творчих здібностей майбутніх педагогів, їх самовиховання й саморозвитку; активізацію навчально-пізнавальної діяльності студентів з опорою на їхній особистісний потенціал; розробку навчально-методичного забезпечення педагогічного процесу.

На основі вивчення навчальних планів та програм університету виявлено, що навчально-виховний процес у ВНЗ має широкі виховні можливості для формування духовно-моральних цінностей, проте вони реалізуються неповною мірою. Для реалізації поставлених дослідницьких завдань необхідна між предметна інтеграція культурологічних та педагогічних дисциплін. Крім того, у виховній роботі слід реалізувати комплекс виховних заходів аксіологічного, гуманістичного спрямування, орієнтованих на розвиток духовно-моральних цінностей майбутніх фахівців.

У процесі формувального етапу експерименту впроваджено модель формування загальнолюдських і національних цінностей, складовими якої є *ціле-мотиваційний компонент*: соціальне замовлення – формування духовно-моральних цінностей; оволодіння духовно-моральними знаннями, вміннями та навичками виховання загальнолюдських якостей, вдосконалення, активності та самостійності, емоційності, формування готовності діяти, керуючись вищими професійно-етичними цінностями. Педагогічна підготовка майбутніх учителів щодо формування духовно-моральних цінностей має спиратися на такі наукові підходи як гуманістичний, особистісно орієнтований, системний, культурологічний, аксіологічний, професіографічний, діяльнісний, соціокультурний, акмеологічний, інтегративний та відповідні принципи: науковості, систематичності, цілеспрямованості, послідовності, безперервного вдосконалення, емоційності, індивідуального підходу тощо. *Змістовий компонент* передбачає оволодіння студентами у процесі навчання системою педагогічних знань аксіологічного спрямування, яка поглиблює професійні знання. Цьому сприяє національна ідентифікація особистості студента, засвоєння знань і уявлень про полікультурне середовище України і регіону проживання; оволодіння інформацією про історичні і соціальні явища українського життя та світу в цілому, набуття досвіду міжкультурної взаємодії. Навчальна робота доповнюється роботою культурологічного спрямування.

Операційно-діяльнісний компонент вміщує організаційні форми виховання духовно-моральних цінностей у навчально-виховному процесі. Упроваджуються такі форми, як: інформаційно-масові (зустрічі з цікавими людьми, вечори, дискусії, диспути, екскурсії, ярмарки, конкурси педагогічної майстерності; практично-діяльнісні: (етнічні свята, участь у міжнародних проектах і програмах, конкурсах, культурних заходах, тренінгах, методичний театр); пошукових (підготовка фотовиставок, створення мультимедійних презентацій, документальних фільмів, етнографічні дослідження, пошук інформації у періодичних виданнях, система творчих завдань і рефератів). Велику роль відіграє участь студентів у науково-дослідній роботі університету: написання курсових, дипломних, магістерських робіт, участь у науково-практичних конференціях, круглих столах, виконання творчих проектів, написання наукових статей тощо.

Програма експерименту здійснювалася у процесі викладання різноманітних педагогічних дисциплін, зокрема таких як педагогіка, історія педагогіки, основи педагогічної майстерності, технологія навчально-виховної роботи, спецкурси по роботі з обдарованою молоддю, які доповнювалися практикумом по розв'язанню педагогічних задач етично-морального характеру. Програма експерименту передбачала упровадження моделі формування духовно-моральних цінностей у майбутніх учителів у процес педагогічної підготовки.

Методика формування загальнолюдських і національних цінностей містила в собі як традиційні форми навчально-виховної роботи, наповнені відповідним морально-етичним й аксіологічним змістом, так і специфічні: ділові й рольові ігри, дискусії, мікрвикладання, аналіз педагогічних ситуацій, міні-конференції, творчі проблемні завдання, позааудиторні виховні заходи. Усі форми роботи передбачали максимальне включення студентів до видів робіт, опосередкованих змістом особистісно й соціально значущої спільної діяльності, що позитивно впливало на самореалізацію внутрішньої сутності майбутнього фахівця.

Результати експерименту визначалася за допомогою певних критеріїв, які характеризували різні рівні сформованості духовно-моральних цінностей у студентів. До них належать: об'єктивні критерії – суспільна активність студента, соціальний статус студента в групі, педагогічна спрямованість, рівень взаємодії і взаємодопомоги в академгрупі; суб'єктивні – ступінь задоволеності професією (індекс задоволеності професією, коефіцієнт значущості професії), володіння методами навчальної самоорганізації, самооцінка рівня сформованості духовно-моральними якостями; суб'єктивно-об'єктивні – *адекватність* ціннісних орієнтацій студента й групових ціннісних орієнтацій, успішність навчання, рівень розвитку колективу, адекватність розуміння студентами сутності й змісту загальнолюдських і національних цінностей, потреба в активній практичній діяльності, прагнення до самовиявлення й самоствердження в ній.

Відтак, порівняльний аналіз результатів констатувального та формувального етапів експерименту засвідчив позитивну динаміку розвитку сформованості духовно-моральних цінностей у студентів експериментальної групи. Такий підхід передбачає: розуміння студентами сутності й змісту духовно-моральних цінностей; бажання активно проявляти себе в навчальній та суспільній діяльності, прагнення до самореалізації й виявлення своїх потенційних можливостей, спрямованість діяльності студентів на змістове й структурне збагачення морально-практичного досвіду в самореалізації своєї особистості. Проведене дослідження дає можливість дійти **висновку**: виховання на основі цінностей – це пріоритетний шлях формування особистості майбутнього педагога, його духовного світу, моралі й культури.

Література:

1. Артамонова, Е.И. Аксиологические детерминанты воспитания и профессионального образования / Е.И. Артамонова // Пути повышения качества воспитательной работы в образовательных учреждениях: материалы Международ. науч.-практ. конф., 19–20 сентября 2008 г. / отв. ред. Л.К. Гребенкина, Е.М. Аджиева. – Ряз. гос. ун-т. – Рязань, 2009. – 464 с.
2. Асташова Н.А. Учитель: проблема выбора и формирование ценностей / Н.А. Асташова. – М.: Воронеж, Изд-во НПО «МОДЭК», 2000. – 271 с.
3. Бондаревская Е.В. Воспитание как возрождение Гражданина, Человека, Культуры и Нравственности: Исходные посыпки поиска подхода к воспитанию / Е.В. Бондаревская. – Ростов-н/Д.: 1993. – С. 17–24.
4. Бондаревская, Е.В. Ценностные основания личностно-ориентированного воспитания / Е. В. Бондаревская // Издание «Педагогика», М., 1995. – № 4. – С. 46.
5. Долженко В.А. Культурологические основы педагогического знания / В. А. Долженко // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: зб. наук. пр.–Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2005. – С. 28–44.
6. Зинченко В.П., Человек развивающийся. Очерки Российской психологии. / В. П. Зинченко. – М., 1994. – 304 с.
7. Зинченко В.П. Размышления о душе и ее воспитании / В.П. Зинченко // Вопросы философии. – 2002. – № 2. – С. 119–136.
8. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: наук.-метод. посіб. / І. А. Зязюн. – К. : МАУП, 2000. – 312 с.

9. Зязюн І. А., Сагач Г. М. Краса педагогічної дії / І. А. Зязюн. // Педагогічні питання. – К., 1997. – 302 с.
10. Каган М.С. Философская теория ценностей / М.С. Каган. – СПб. : ТОО ТК «Петрополис», 1997. – 205 с.
11. Караковский В.А. Стать человеком. Общечеловеческие ценности – основа целостного учебно-воспитательного процесса / В.А. Караковский – М. : – 1993. – 80 с.
12. Концепция самореализации личности в системе обоснования ценностей и целей образования / Б.С. Гершунский // Педагогика. – М., 2003. – С. 3–9.
13. Пономаренко В.А. Психология духовности профессионала / В. А. Пономаренко // Психологічні парадигми. – М., 1997. – 296 с.
14. Чернілевський Д.В. Духовна культура особистості: навч. посібник: вид. 2-ге / за ред. Д.В. Чернілевського. – Вінниця : АМСКП, 2010. – 460 с.